

TARİHSEL VE COĞRAFİ DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE SUMERLİ ^DKUBABA VE ^DLAMA

SUMERIAN ^DKUBABA AND ^DLAMMA IN THE PROCESS OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TRANSFORMATION

Nurgül YILDIRIM

Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
/ Türkiye
nyildirim@mku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4692-2823

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/2, Eylül – Seprember 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **28.05.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **23.09.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **25.09.2024**
Sayfalar-Pages : **519 – 534**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1491309>

This article was checked by

Atıf – Cite as: YILDIRIM, N., “Tarihsel ve Coğrafi Dönüşüm Sürecinde Sumerli ^DKubaba ve ^DLama, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 6/2, Eylül 2024, ss. 519 – 534.

TARİHSEL VE COĞRAFİ DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE SUMERLİ D¹KUBABA VE D¹LAMA

SUMERIAN D¹KUBABA AND D¹LAMMA IN THE PROCESS OF HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TRANSFORMATION

Nurgül YILDIRIM

Öz

Eskiçağ dünyasında tanrı ve tanrıçalara atfedilen kudretin kaynağı bulunulan coğrafya, siyasi koşullar ve göç sonucu yeni topraklardaki inanç sisteminin devamlılığıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla tanrı ve tanrıçalar, sembollerleriyle birlikte, tapınım gördükleri halkların yalnızca kültürel değil siyasi ve ekonomik açıdan da tanımlanmalarına olanak sağlamıştır. Mezopotamya'dan ulaşılan çivi yazılı kayıtlar bereket algısının adlandırılması açısından veri sağlarken, Anadolu'da bu kültün temellerine ilişkin arkeolojik bulgular neredeyse yerleşik yaşamın ilk evrelerine tarihlenmiştir. Anadolu'da gelişen Ana Tanrıça inancı ve bu inanca ilişkin somut yansımalarda yalnızca dişil gücün ön planda olduğu belirlenirken, Mezopotamya'daki bereket kültüne ilişkin öncül kayıtlar tanrı ve tanrıça çiftleri üzerinden işlenmiştir. Bereketin, bolluğun ve refahın kaynakları ve koruyucuları olan bu kutsal çiftler tapınım gördükleri halklarca farklı adlandırılmıştır. Mezopotamya'da başlayan bu geleneksel yaklaşımın Anadolu ve Doğu Akdeniz coğrafyası

Abstract

The source of the power attributed to gods and goddesses in the ancient world was shaped by geography, political conditions, and the continuity of belief systems as they spread to new lands through migration. Consequently, gods and goddesses, along with their symbols, allowed the cultures that worshiped them to be identified not only culturally but also politically and economically. While cuneiform records from Mesopotamia provide information on the perception of fertility, archaeological findings related to the origins of this cult in Anatolia date back to the earliest stages of settled life. In Anatolia, it was found that femininity played a central role in the Mother Goddess belief and its tangible manifestations. Meanwhile, early records of the fertility cult in Mesopotamia depicted divine pairs of gods and goddesses. These sacred couples, considered the sources and protectors of fertility, abundance, and prosperity, were worshiped under different names by various peoples. This traditional approach, which began in Mesopotamia, also appeared in the writing traditions of Anatolia and the Eastern Mediterranean.

yazım geleneğindeki karşılıkları, Tanrıça KUBABA ve Tanrı LAMA örneği üzerinden değerlendirilerek bu çalışmada ele alınmış, çalışmanın temel kaynaklarını ilgili tanrı ve tanrıça adlarının özellikle birlikte kaydedildiği Erken ve Orta Demir Çağı kayıtları oluşturmuştur.

This study examines the representations of the goddess Kubaba and the god Lama, drawing on records from the Early and Middle Iron Ages, where the names of these deities were documented.

Keywords: Mezopotamya Mitolojisi, Anadolu Tanrıçaları, Koruyucu Tanrılar, Alalah Tabletleri, Erken-Orta Demir Çağı, Yeni Asur.

Anahtar Kelimeler: Mesopotamian Mythology, Anatolian Goddesses, Guardian Gods, Alalakh Tablets, Old-Middle Iron Age, Neo-Assyria.

Extended Abstract

The union of Inanna, the Sumerian goddess of love, and Dumuzi, the shepherd and god of the fields, was seen as the source of abundance and peace on earth. The coming together of this sacred couple in anthropomorphic form was celebrated through various festivals and holidays, symbolizing the arrival of spring and the awakening of nature. These belief-based records mostly date to the Sumerian New Age, when Sumerian religious practices became formalized and systematically recorded. With the rise of city-states, Sumerian gods and goddesses were organized into a pantheon, classified by their specific powers and worshiped as chief deities according to their cult centers.

Although there is no specific Sumerian creation text that identifies and describes the gods and goddesses, several Sumerian myths related to agriculture have provided insight into their creation beliefs. According to these texts, the sky and earth were viewed as the domains of the god AN (the sky) and the goddess KĪ (the earth). The god Enlil, representing the air, atmosphere, and storms, was born from the union of the sky and earth. The cosmogony continued with the creation of the sun, moon, and underworld gods from the union of Enlil and Ninlil. In this context, Inanna, the goddess of fertility and war, emerged as the daughter of the Moon god Nanna, though in different periods she was also seen as the daughter of the Sky god An.

Inanna, whose primary city of worship was Uruk, later acquired the title "Inanna, goddess of the city of Kiš," embodying the characteristics of various city goddesses. Her sacred union with the Uruk king Dumuzi became a symbol of nature's awakening and the source of abundance, as celebrated in the "Myth of Sacred Unity." This myth reflected the relationship between a mortal king, like Gilgamesh, and the goddess, likely intended to assert geographical and political superiority within the city-state's administration.

In the myths of Inanna and Dumuzi, Dumuzi is sent to the underworld by Inanna during specific times of the year, symbolizing winter. His return to the earth in the spring and his sacred union with Inanna marked the renewal of fertility. This cycle was celebrated as part of the new year (akītu-Festival) by

the Semitic tribes in Mesopotamia, and Uruk kings also followed this tradition by making offerings to the temple of Inanna and participating in the holy marriage ceremony.

Before examining how this cycle influenced Anatolia, it is important to note that Inanna was associated with the morning star, symbolizing her role at the intersection of day and night, as well as winter and summer. This duality may explain why Inanna was perceived as having a dual gender nature. In Anatolia, however, Inanna did not have the same clear continuity as in Mesopotamia or the Eastern Mediterranean, where she was known as Ištar. The Kültepe Tablets, which provide the earliest written records in Anatolia, include the name Ištar, particularly in theophoric personal names, marking her presence in Anatolia during this period.

The people of Anatolia during this time included the Hattis, Hurrians, and Luwians, with the Hattis being of Asiatic origin and the Hurrians and Luwians of Indo-European origin. While initial information about these peoples comes from the Kültepe Tablets, more detailed historical records are preserved in the Hittite archives.

Giriş

Mezopotamya'daki bereket inancına ilişkin erken kayıtlar eril/dişil olgu ve kutsal evlilik üzerinden geliştirilmiş; Sumer aşk tanrıçası İnanna ve çoban/kırların tanrısı Dumuzi'nin birlikteliği yeryüzünün bereket/bolluk ve huzur kaynağı olarak algılanmıştır. Antropomorfik formdaki bu kutsal çiftin bir araya gelişleri çeşitli bayram ve şenliklerle kutlanarak, baharın gelişi ve doğanın uyanışının da sembolünü oluşturmuştur. Bu inanç eksenli kayıtlar çoğunlukla Sumer Yeni Çağı'na (III. Ur Dönemi) tarihlenmiş, Asyatik yapıdaki Sumerler inanç pratiklerinin şekillendiği ve sistemli bir kayıt geleneğiyle kalıcı kılındığı süreç başlamıştır. Özellikle kent-devlet idari yapılanmasıyla Sumer tanrı ve tanrıçaları kült merkezlerine göre belirlenen bir panteonda farklı kudretleriyle sınıflandırılmış ya da baş tanrı olarak tapınım görmüşlerdir. Sumer tanrı ve tanrıçalarının belirlenmesi ve tanımlanmasına yönelik başlı başına bir Sumer Yaratılış metninin olmamasına karşın, Sumerce yazılmış konusunu tarımsal faaliyetlerin oluşturduğu (Enlil ile Ninlil: Nanna'nın Döllenmesi, Sığır ve Tahıl Miti) birkaç mit Sumer yaratılışına dair bilgi birikimini sağlamıştır.¹ Sumerce metinlerdeki yaratılışa ilişkin ifadelerle göre gökyüzünün ve yeryüzünün asıl sahipleri konumlandırılmış, gökyüzü eril bir biçimde tanımlanarak tanrı AN, yeryüzü ise tanrıça Kİ tarafından sahiplenilmiştir. Genel hatlarıyla Sumerliler'in yaratılışa dair gözlemlerine göre, yer ve göğün birleşmesiyle hava/atmosfer/fırtına tanrı Enlil meydana gelmiştir.² Enlil ve Ninlil'in birleşmesinden güneş, ay ve yeraltı tanrıalarının meydana gelmesiyle yavaş yavaş kozmogoninin yaratım evresi³ tanımlanmıştır. Bereket kültürünün temellendiği bu süreçte tanrıça İnanna (Akadça E/İštar) ise

¹ Çağırın, 1990: 498; Kramer, 2002: 137vd.

² Bottéro-Kramer, 2017: 115vd.

³ Sığır ve Tahıl Miti içerisinde geçen Sumer yaratılış algısıyla ilgili detaylar için bkz. Kramer, 2002: 137 vd.

üçüncü neslin ortaya çıkışı ile Ay tanrı Nanna'nın kızı olarak kabul edilmiştir. Farklı dönemlerde Gök tanrı An'ın kızı olarak da kabul edilen İnanna, bereketin ve savaşın tanrıçası olarak belirlenmiştir.⁴ Başlıca tapınım kenti Uruk olarak belirlenen İnanna, zamanla farklı Sumer kent tanrıçalarının da özellikleriyle, "Zabalam kenti tanrıçası İnanna" ve "Kiş kenti tanrıçası İnanna" unvanlarına da sahip olmuştur.⁵ Yaratıldığı coğrafya olan Mezopotamya'da dahi farklı özellikleriyle karşılaşılan bu bereket kutsalı, Uruk Kralı Dumuzi ile birlikteliğinin konu edildiği "Kutsal Birliktelik Miti" ile doğanın uyanışı ve bolluğun kaynağı olarak algılanmıştır.⁶ Tıpkı Bilgameş/Gılgamış örneğinde görüldüğü üzere, bir gerçek kişilik/ölümlü kral ile tanrıça arasındaki ilişki kurgusu, kent-devlet yapılanmasındaki idari işleyişte coğrafi bir üstünlük algısını yaygın hale getirmeyi amaçlamış olmalıdır. Bilindiği üzere Dumuzi de (Akadça Tammuz) Uruk Kral listesinde kral olarak kaydedilmesine karşın, Sumer ve ardından Akadça mitlerde çoban tanrı/kırların tanrısı olarak kaydedilmiştir. Bu çifti konu edinen mitler incelendiğinde İnanna tarafından öfkelenen ve cezalandırılan Dumuzi'nin yılın belli dönemlerinde (kış aylarında) yeraltına gönderilmesi, belli dönemlerde yeryüzüne çıkışı (bahar) ve kutsal birleşmenin gerçekleşmesi bereket döngüsünün de kutsallaşması ve sistemli bir inanışın şekillenmesini sağlamıştır. Yeni bir yılın başlangıcı ve bereketinin de sembolü olan bu döngü, Mezopotamya'ya gelen Sami kavimlerce de sistemli bir kutlama haline getirilmiş (*akitu* Şenliği) ve Dumuzi'den sonra Uruk Kralları da bu yeni yıl geleneğine uyum sağlamış, tanrıça İnanna'nın tapınağına adaklar adayarak, kutsal evlilik ayinine katılmışlardır.⁷ Doğayla etkileşim ve tarımsal mucizeyle bereket döngüsü farklı coğrafyalarda farklı tanrı/tanrıçalar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu döngünün Anadolu'daki yansımalarının incelenmesi öncesinde, Sumer inanç sisteminde yaratılan İnanna'nın seher yıldızıyla temsil edilmiş olması, gece ve gündüz kesişimindeki rolü, kış ve yaz aylarındaki kesişimi de simgelemiş olmalıdır. Bu durum iki farklı cinsiyete/dual yapıya da sahip olabileceğinin nedeni olarak değerlendirilmiştir.

İnanna/İstar'ın Anadolu coğrafyasındaki yansımada, İstar adıyla etimolojik birlik sağlanan Mezopotamya ya da Doğu Akdeniz kadar net bir devamlılık görülmemiştir. Anadolu'nun tarihi sürecine ilişkin ilk kayıtlarını oluşturan Kültepe Tabletleri özellikle teforik kişi adlarıyla İstar kullanımını/yazımını Anadolu'ya taşımıştır. Bu dönemde Anadolu halkların genel demografik dağılımı Asyatik kökenli Hattiler, Hurriler ve Hint-Avrupa kökenli Luviler'den oluşmuştur. Bu halklara ilişkin öncül kayıtlara Kültepe Tabletlerinden erişilebilirken, bu halklarla ilgili detaylı belleğin aktarımı çoğunlukla Hitit arşivleriyle sağlanmıştır. Bu arşivlerden ulaşılan baş tanrı Teşup'un kız kardeşi, Nineve Kentinin Kraliçesi Hurrili Tanrıça Şa(w)uşka/Şauşga'nın Mezopotamyalı İstar ile benzeşmesine, tıpkı İstar'ın Asurbanipal'in sarayındaki kabartmada betimlendiği gibi, Ullikummi efsanesinde de şarkılar söyleyen, çalpara ve tef çalan bir tanrıça tasviri

⁴ Yıldırım, 2021: 412.

⁵ Collins, 1994:105-107.

⁶ Schmökel, 1976:372.

⁷ Bottero-Kramer, 20017: 367.

aktarımı temel teşkil eden unsurlardan olmuştur.⁸ Ancak aynı özellikler Anadolu'da KUBABA ile de temsil edilmiş ve bu durum Romalı Tanrıça Kybele/Sibyl'e atfedilerek tapınım Anadolu dışında da devam ettirilmiştir.⁹ Ancak Anadolu'da, yalnızca dişil özellikleriyle aktarımı yapılan Hurrili Şauşga ile Hurri yayılım alanında sık karşılaşılmasına gerekçe olarak, hem tanrıçanın Hurri panteona geç katılmış olabileceği, hem de siyasi teşkilatlanmaları zayıf olan Hurriler'in buldukları coğrafyada inanç geleneklerini yeniden şekillendirmiş olabilecekleri yönünde değerlendirilmiştir. Görece geniş bir coğrafyada varlık gösteren Hurrili kültürel geleneklerin farklılaşmasında Fırat'ın doğusundaki ana kaynak ve batısındaki Amurrulu unsurlarla gelişen etkileşim temel dinamikleri oluşturmuştur. Fırat doğusunda oldukça kadim bir inanç geleneğine sahip Şauşga için erken kayıt örneği III. Ur Kralı Şulgi dönemine (MÖ 2029-1982) tarihlenen bir tapınak bağış kaydındaki şu ifadeden anlaşılmıştır: "...⁵⁻⁷1 kuzu Niniveli Şauşga için...".¹⁰ Tanrıça benzer kullanımlarla Hitit kayıtlarında da Niniveli Şauşga olarak kaydedilmiş, bunun yanı sıra Anadolu'da özellikle Doğu'da birçok kentin tanrıçası olarak anılmıştır.¹¹ Sumerce kayıttaki Niniveli Şauşga, yerini Sumer siyasi erkinin Mezopotamya'da sonlanmasıyla, Eski Babil döneminden itibaren Niniveli İstar'a bırakmıştır.

Siyasi ve demografik baskınlığın belli bir coğrafyadaki değişimiyle eş inancın tanım ve tapınım değişimleri, Şauşga ile ilgili kayıtların devamlılığında Hurrili nüfusun yayılım alanına ait arşivlerden Ugarit, Alalah ve Ebla'daki metinlerin analizini gerektirmiştir. Orta Tunç sonlarından itibaren gittikçe azalma eğilimi gösteren Şauşga kullanımına koşut, bölgedeki İstar tapınımının yaygınlığı dikkat çekmiştir.¹² Hurri halkı ve bu halka ait kullanımların geniş yer bulduğu Alalah tabletlerinde, kişi adlarında teoforik yapıyı oluşturarak¹³ varlığını azalarak sürdürdüğü anlaşılan dişil yönleriyle bilinen Şauşga kültü, yerini Ugarit metinlerinde Hepat, Kubaba, Nikkal, Ninatta gibi tanrıçalara bırakmıştır.¹⁴ Bu değişimde Şauşga'nın Ugarit belgelerinde eril bir yapıyı simgelemesi ve tanrılar arasında adı geçmesi temel teşkil etmiş olmalıdır.¹⁵ Bu çift cinsiyet tanımlaması, yani hem tanrı hem de tanrıça olarak panteonda yer alımı inanç eksenli kayıtlarda Mezopotamya'da İstar'a atfedilmiş bir tür kudret sembolü olmuştur. Bu durumda Şauşga'nın iddia edildiği gibi¹⁶, "Hurrili İstar" olarak algılanmasına engel bir durum söz konusu değildir. Zira İstar Anadolu coğrafyasında Hitit İmparatorluk çağında, özellikle Hurri demografik baskınlık

⁸ Rodney, 1952: 211.

⁹ Yıldırım, 2021: 419; Tanrıçanın çağlar aşan uzun yolculuğuna ilişkin detaylar için bkz. Kılıç-Uncu, 2011: 191vd.

¹⁰ "5) 1 ŠILA₄.NİGA 6) 4ŠA.U₁₈ (GİS GAL)ŠA 7) Nİ.NU.A.KAM..." metin ve detaylar için bkz. Schneider, 1932:79; Beckman, 1998: 1.

¹¹ Haas, 1978: 60.

¹² Mısır, Ugarit (Ras Şamra/Suriye-Lazkiye) ve Fenikece kayıtlarda Astarte, hr, as-ta-rahuru, Astarte/ Aştoret olarak kaydedilmesi ve bu adlandırmaların karşılığının "Hurrili İstar/Astarte" olabileceği düşüncesi iki farklı adlandırmaların, tanrısal özellikleri göz önünde bulundurularak, aynı tanrıçayı karşıladığı düşünülmüştür. Teixidor, 1975: 197-198.

¹³ VII. Tabakaya (MÖ 1700-1500) tarihlenen AT/39/29 ve AT/39/94 numaralı belgelerde *Wa-an-di-ša-uš-ka* kişi adı ve detaylar için bkz. Wiseman, 1953: 151.

¹⁴ Laroche, 2000: 456.

¹⁵ Laroche, 1968b: 149-150.

¹⁶ Teixidor, 1975: 197-198

alanı olan Şamuha'da tapınım görmüş; III. Hattuşili'nin koruyucu tanrıça vasfıyla Şamuhali İstar'ı panteonda belirginleştirdiği bir sürece tanıklık edilmiştir.¹⁷

Hurri inanç sistemini daha detaylı yansıtan Hititçe metinlerde ise Şauşga baş tanrı Teşup ve tanrıça Hepat ile, özellikle İmparatorluk Çağı metinlerinde, genellikle, üçlü bir tapınımında sunulmuş ve bu belgelerde Teşup'un kız kardeşi, tanrıça olarak kaydedilmiştir. Şauşga Ninive'nin yanı sıra Anadolu'da da birçok merkezde tapınım görmüş, Hititçe kayıtlarda Şamuhali Şa(w)uşka, Hattarinalı Şa(w)uşka gibi merkezlerin belirtildiği "kent tanrıçası" yazımlarıyla karşılaşmıştır. Fırat doğusunda ve Amurrulu etkileşimde karşılaşılan eril özelliklerden uzak bu tanrıça Anadolu/Hitit için Hurrilerin İstar'ı olarak düşünülebilir. Ancak İstar'ın esinlendiği İnanna, Sumer inanç sistematığında bereket/bereket döngüsü gibi önemli bir işlevle görevlendirilmiştir. Anadolu ve Kuzeybatı Mezopotamya'da bu algının devamlılığının temsilcisi Şauşga olamayacağı için, İnanna/İstar ve Dumuzi/Tammuz eksenli diğer Anadolu tanrı/tanrıça unsurları analiz edilmelidir.¹⁸ Bu kök miti oluşturan halkın göç ya da ticarî etkileşimle yeni alanlarda devamlı kıldığı inanç sistemine dair izlerde, fizikî ve sosyal koşulların temel belirleyici olduğu ve bu izlerin oldukça geniş bir zaman dilimindeki etkinliği göz ardı edilmemelidir.

Şauşga ile neredeyse aynı kayıtlarda varlığına tanıklık edilen bir diğer tanrıça KUBABA olmuştur. Anadolu coğrafyasında oldukça uzun bir zaman diliminde kutsallığı devam edecek olan KUBABA kronolojik izlemde hem bereket tanrıça hem kent koruyucu tanrıçası/kraliçesi olarak, dişil yönleriyle ön plana çıkarılmıştır. Tüm bu yönleriyle Sumerli İnanna geleneğinin devamlılığı, Demir Çağı'nda adı KUBABA olarak anılacağı iddia edilen Hepat/Hepatu kültüyle sürdürülmüş olmalıdır.¹⁹ Bu tanrıçanın Sami gelenekte eklenen çift cinsiyet yani savaş temsilciliği yoktur. Ayrıca bereket kültüründeki eril eşlikçi, Şauşga mitik aktarımlarında yer almazken, KUBABA Anadolu kayıtlarda eşlikçileri ile birlikte kaydedilmiştir.²⁰ Bu eşlikçiler içerisinde özellikle Orta Demir Çağı'na doğru Karhuha tanrı adı ön plana çıkmıştır. Karhuha'nın Hitit İmparatorluk Dönemi kayıtlarında tanrı LAMA/LAMMA olarak anıldığı iddia edilmiştir.²¹ Daha net bir değerlendirme için burada yer verilmesi gereken bir diğer önemli bilgi ^DLAMMA'nın ^DKAL adıyla bilinen²² Hatti kökenli bir tanrı ve Hatti dilinde İnara olarak anılmış olmasıdır. Ancak yine LAMMA için Hititler'in İnara Hattiler'in İnara, yine Anadolu'nun kadim uygarlıklarından Luviler'in ise Hitit geç dönemi kayıtlarında Runtiya²³ adını kullandıkları ve genellikle kırların koruyucu tanrısı olarak algılanarak kutsal hayvanı geyikle betimlendiği aktarılmıştır. Kutsal olanın coğrafi sınır tanımadığı, ancak yalnızca yerel söylemdeki haliyle baki kıldığı bu süreç, özellikle Anadolu ve Doğu Akdeniz hattında, farklı yazım geleneklerinde benzer hikmetlerle donatılan tanrı/tanrıçaların işlevleri

¹⁷ Beckman, 1995: 531; Yiğit, 2021: 271.

¹⁸ Ökse, 2006.

¹⁹ Alp, 2002: 36; Wegner, 1995.

²⁰ Hititler dönemi KUBABA kayıtlarının genel değerlendirmesi için bk. Hutter, 2017.

²¹ Archi, 2009: 217vd.

²² McMohan, 1991; Erbaşı, 2013: 261.

²³ De Martino, 2009: 205.

ya da sembollerinin takibiyle bazı inanç aktarımlarının gerçekleştiği netleştirilebilmiştir. Öncül kayıtlarda bu takibi daha kolay ya da daha karmaşık hale getiren bazı veriler için Sumer tabletlerinin analizi gerektirmektedir.

Sumerce ve Babilce Kayıtlarda ^DKUBABA ve ^DLAMA Sözcüklerine İlişkin İlk İzler

III. Ur Dönemine tarihlenen Sumer kral listesinde Kiş Kraliçesi olarak kaydedilen²⁴ ve tefor bir ad oluşumundaki KUBABA, Sumerce kayıtlarda KÜ.BABA / KUG.BAU sözcüklerinin birleşimiyle türetilmiştir. Bu birleşim KUG “parlak, saf olan BABA” anlamını ortaya çıkarmıştır. BABA/BAU²⁵ ise Sumer inanç sisteminde yine Sumer kent devletlerinden Girsu ve Lagaş’ın tanrıçası olarak kaydedilmiştir. Bu tanrıça için hazırlanmış Sumerce-Akadça çift dilli Bau İlahisinde²⁶ BABA’nın iyiliksever yardımcısı ^DLAMA kaydedilmiştir.

KUBABA inancının Mezopotamya’daki devamlılığı niteliğindeki Eski Babil dönemi Esagila (Ē.SAG.İL) Tapınak tarihçelerinden Weidner Kroniği’ndeki²⁷ kayıta tanrıçanın panteondaki yeri ve işlevi şöyle belirlenmiştir:

“Akşak kralı Puzur-Nirah’ın hükümdarlığı sırasında, Esagila’nın tatlı su balıkçıları büyük efendi Marduk’un yemeği için balık tutuyorlardı; kralın memurları balığı alıp götürdüler. Esagila’ya getirdikleri meyhaneci Kubaba’nın evinde [...] 7 (veya 8) gün geçtikten sonra balıkçı balık tutuyordu. O sırada Esagila için yeniden [...] Kubaba, balıkçıya ekmek verdi ve su verdi, balığı Esagila’ya ikram etmesini sağladı. Apsū’nun prensi kral Marduk ona iltifat etti ve şöyle dedi: “Bundan böyle bütün dünyanın egemenliğini meyhaneci Kubaba’ya emanet ettim.”

Tanrıça KUBABA kaydını içeren Weidner Kroniği yaklaşık olarak MÖ 1880-1845 yılları arasına tarihlendirilmiş, bu süreç Babil Kralı Sumu-la-el’in Kiş Kenti’nin Kralı Akka’ya karşı güç kaybetmeye başladığı bir dönem olarak tanımlanmıştır. Siyasi erk ve bu doğrultuda ilerleyen inanç sistemi ya da tanrılar hiyerarşisinde, Babil baş tanrısı Marduk tarafından dünyanın egemeni olarak KUBABA’nın belirlenmesi, belli bir coğrafyada da olsa tanrıçanın tapınımındaki prestijli etkiyi artırmış olmalıdır. Dahası bu kayıtla tanrıça yeryüzünün sahibesi konumuna yükselmiştir. Bu algının Anadolu’daki yansımalarına geçmeden önce, Mezopotamya’da Gudea Silindirindeki KUBABA ile benzer kutsal bir görevle anılan, tanrılara eksiksiz sunumun sağlanmasındaki balıkçılıktan sorumlu olduğunun belirtildiği ifadelerde ^DLAMA’nın herhangi bir tanrıçalık özelliğine vurgu yapılmamıştır. İlgili dizelerde tanrı LAMA şöyle kaydedilmiştir:

“Gudea’nın kutsal habercisi İmin-şatam’ın E-ninnu’da Ningirsu’ya yeşil sazlıklardan elde edilen kamışları topladıktan sonra bataklıklarda üretilen

²⁴ Şulgi döneminde (MÖ 2084–2037) oluşturulan listede KU.BAU şöyle kaydedilmiştir: kiş^{ki}-a kug-^dba-u² 131? mu /bal\kug-ba-u²-/kam/ dumu kug-^dba-u²-ke⁴ “Kug.bau hanedanı 131 yıl Kiş Kentinde...” Gianni, 2010: 231–248.

²⁵ BABA kullanımını Muški/Frig kayıtlarında devamlılık göstermiştir. Yıldırım, 2022: 482.

²⁶ [^dLAMA da-mi-iq]-/tum\ ša ^dba-u² [te-ek-ni-tum]) Sen (^DLama), Bau’nun hayırsever koruyucu tanrıçası, ...”

²⁷ Grayson, 1975.

balık ve yeni sürgünlerin miktarı hakkında bilgi vermesini sağlamak amacıyla, Gudea'nın balıkçılık müfettişi Lama'yı Tanrı Ningirsu'ya tanıttı...²⁸

Fig.1 Akad Dönemi Tanrıça Lama'nın Sunumu

(Asher-Greve, 2013: 6)

^DLAMA'nın tanrıça olarak sunulduğu görsel kayıt ise Akad Kralı Naram-Sin (MÖ 2240-2190) dönemine tarihlenen bir silindir mühürle netleştirilmeye çalışılmıştır.

Ur kazıları neticesinde ulaşılan ve ^DLAMA'ya ait olduğu düşünülen heykel ise çeşitli boyutlardaki örnekleriyle üretilmiş, bu özelliğiyle tanrıça heykelciklerinin koruyucu bir tür amulet olarak kullanılmış olabilecekleri ileri sürülmüştür.²⁹

LAMA'nın Mezopotamya inanç sisteminde özellikle Sami etkiyle birlikte başlayan ve bu sürecin temel kayıtlarını oluşturan Sumerce-Akadça çift dilli metinler aracılığıyla aydınlatılan bir diğer özelliği koruyuculuğu olmuştur. LAMA da tıpkı KUBABA gibi kent tanrıçılığı görevini yerine getirmiş olmalıdır.

LAMA'nın Mezopotamya'da kesintisiz tapınımı Babil'de özellikle Kas Hanedanlığı döneminde LAMA olarak kaydedildiği metinlerle anlaşılmıştır.³⁰ Bu yazımın görsel yansımasında dönemin koruyucu tanrıçası LAMA tasvirlerine rastlanmıştır. Başındaki polos ve uzun elbisesiyle temsil edilen tanrıçanın yazıtta tanrılar tarafından gözetilen, yeryüzünün koruyucu tanrıçası olduğu vurgulanmıştır.³¹

²⁸ 1082. (B12.1) ambar-bi ku₆ HI.SUHUR ku₆ suhur u₃-de₆

1083. (B12.2) giš-gi / nisig\ -ga-bi gi ḥa-bu₃-ur₂ u₃-de₆

1084. (B12.3) imin-šatam ra-/gaba\ gu₂-edin-na-ke₄

1085. (B12.4) ^dnin-gir₂-su-ra e₂-ninnu-a inim-bi ku₄-ku₄-da

1086. (B12.5) ^dlamma enkud-e gu₂-edin-na

1087. (B12.6) en ^dnin-gir₂-su-ra me-ni-da mu-na-da-dib-e

²⁹ Wiseman, 1960: 162.

³⁰ ^dDIM.ME olarak Sumerce kayıtlarda geçen ve Akadça karşılığı Lamaštu (*Lamassu*) olan bir diğer tanrıça ise çoğunlukla kötücül yönleriyle Babil ve Asur kayıtlarında geçmiştir. Tanrı Anu'nun kızı olarak anıldığı Koloni dönemi Eski Asur (BIN 4, 126) kaydında tüm olumsuz yönleri sıralanmıştır. Detaylar için bkz. Farber, 1995: 1897; Wiggermen, 2011: 297vd.

³¹ Brinkman, 1976: 266.

KUBABA ve LAMA'nın koştur bir biçimde tapınım gördüğü anlaşılan Mezopotamya'daki temel ayırım Asur, özellikle Yeni Asur kayıtlarıyla netleşmeye başlamıştır. Mezopotamya'da dişil özellikleri ve koruyucu tanrıçalıklarıyla anılan bu iki kutsal unsurun Anadolu'daki yansımaları yine benzer, ancak betimlenmeleri, özellikle LAMA'nın, farklılıklar arz etmiştir. KUBABA ve LAMA Geç Tunç Çağı sonlarına doğru Sumer kökenli, Anadolu ve Doğu Akdeniz coğrafyalarına özgü hale getirilmiş bir inancın temel figürlerini oluşturmuştur.

Fig. 2 Babil-Kasitler Dönemi Koruyucu Tanrıça Lama Yazıtlı Heykeli (Brinkman, 1976)

Kuzeybatı Mezopotamya ve Anadolu Kayıtlarda 𒊕KUBABA ve 𒊕LAMA'ya Dair Öncül Aktarımları

Eskiçağ dünyasında kültürlerarası iletişimin temel öğelerini oluşturan ticaret ve göç, inanç aktarımlarının da ana kaynağını sağlamıştır. Göçle ya da ticari aktivitelerle yeniden yorumlanan veya direkt taşınan kutsal unsurlar farklı coğrafyalarda değişken ritüel ve bayramların şekillenmesine olanak sunmuştur. Bu bağlamda Tunç Çağı genel hatlarıyla inanç olgularının kendi yaratıldığı topraklardan uzak coğrafyalara serptiği, ancak özünü ya da temel işlevini yitirmediği formlar kazanmıştır. Mezopotamya coğrafyasına göçle gelen Sami unsurların Sumer panteonu üzerine geliştirdiği ve sistemleştirdiği inancın yansımaları ticaret ve göçle farklı coğrafyalara, özellikle Anadolu ve Doğu Akdeniz'e kadar uzanarak, karşılık bulmuştur. Sumer koruyucu tanrıları ile ilgili, Anadolu'nun ilk yazılı verilerini sunan Kültepe tabletleri daha çok teforik ad oluşumlarında bu iki tanrıdan söz edilebildiğini ortaya koymuş olsa da bilim dünyasına C. Günbattı tarafından tanıtılan Kt. ş/k 3 numaralı

tablet *Kubabat* tapınımının Anadolu'daki erken dönem kanıt belgesi niteliğini kazanmıştır. Kral Pithana ve oğlu Anittta'nın onayını taşıyan tabletin ilk satırlarında geçen "*Kubabat'ın rahibi Šupiuman*"³² ifadesi Anadolu'da sistemli bir KUBABA inancına işaret etmiştir.

Fig.3 Karkamış Kralı Aplaḫanda Dönemi mühründe Tanrıça KUBABA (Eisen, 1940, Pl XIII)

Bu inancın ve LAMA/LAMMA-İnara olarak aktarılan Tanrı LAMA'nın tanrılar hiyerarşisindeki yerleri ve yayılım alanları için temel kaynaklar özellikle Hititçe kayıtlarda daha sık ve net bir biçimde geçmiştir. Bir bayram ritüeli metni olan (Bo 3701=CTH 670.2040) ve tanrı LAMA için törende uygulanması gerekenlerin aktarıldığı kayıt, kralın koruyucu tanrı LAMA'nın heykelini yücelttiği bir sahneyi aktarması açısından ayrıca önemli görülmüştür.³³ Yine Hititçe krali kayıtlarla ve bu kayıtlarda adı anılan tanrı/tanrıçaların inanç sistemi üzerindeki baskınlığı tescil edilmiştir. Hitit imparatorluk sürecini başlatan kral I. Šuppiluliuma dönemine tarihlenen bir antlaşma metni (CTH 50 = KUB 19.27) Tanrıça KUBABA ve Tanrı LAMA'nın Anadolu'daki tanım ve tapınım geleneklerinin seyri açısından oldukça önemli bir kaydı barındırmıştır.³⁴ Tanrıça KUBABA kültürünün Anadolu'da şekillendiği temel merkez olan Karkamış Krallığı ile gerçekleştirilen bu antlaşma metninde Karkamış'ın baş tanrıları ^᠙KUBABA ve ^᠙Karhuha olarak kaydedilmiştir. Karhuha için Tanrı LAMA'nın Anadolu'da bir yansıması olabileceği iddiası³⁵ özellikle Demir Çağı yerel kayıtları (Anadolu Hiyeroglifleri) ve Asurca kayıtlarla "tanrılar çifti" olarak anılmalarını yaygınlaştırmıştır. Tanrı LAMA için oluşturulmuş söylencede KUBABA ile konuşmalarına yer verilmiş, LAMA kendi gökyüzü krallığını ^DKUBABA'ya karşı dile getirmiştir. Yazılıkaya tanrı tasvirlerinde Tanrı Karhuhi/Karhuha'nın yer almaması, bu tanrının Karkamış'ı besleyen kültüsel yapının analizi ve tanrıça Kubaba'nın tapınım geleneği seyrinin takibiyle netleştirilmelidir. Ancak bu tasvirlerde (Yazılıkaya Tanrılar Geçişi) Tanrı LAMA'nın koruyucu bir tanrı olarak tasvir edildiği göz ardı edilmemelidir.

Anadolu'nun kayıtlı en eski halklarından olan Hatti ve Hurri inanç yönelimleri ve bu halkların yaşam alanlarındaki panteon, çoğunlukla yerel

³² Kt. ş/k 3: 1) KİŞİB Šu-pi-ú-ma-an 2) GÚDA ša Ku-ba-ba-at..., bkz. Günbattı, 2014:77; Anadolu'da Kubabat tapınım geleneği ve detaylar için bkz. Şahin, 2021: 197vd.

³³ Akdoğan, 2020: 225.

³⁴ Goetze, 1969: 347; Forrer, 1926: 47-56.

³⁵ Archi, 2009: 217.

arşivlere yansıyan tanrı/tanrıça adları ya da tanrısal kişi adlarıyla aydınlatılabilmektedir. Bu açıdan Hitit egemenlik sahasında yer alan, kabaca Şam kuzeyindeki bölgelerden ulaşılan kayıtlar içerisinde Alalah arşivi Orta Tunç Çağı sonlarına doğru Tanrıça Šauška kullanımını neredeyse sonlandırmış, KUBABA ise saraya alınacak müzisyenler listesinde (AT/8/76) bir müzisyen kadın adında (*Kubabatanı*) kaydedilmiştir.³⁶ Hitit krali arşivi ve Ugarit vesikalarında KUBABA Hurrili diğer tanrılarla³⁷ birlikte anılmış olsa da³⁸ yine aynı bölgeden, Ugarit kuzeyinden Mukişli Allaiturahhi ritüel metni KUBABA ve Karhuha tanrı çiftini birlikte kaydetmiştir (Haas-Wegner 1988: 11-12; Popko 1995: 99). Metnin II. Şuppiluliuma dönemine tarihlenmesi ve Karkamış ile yakın coğrafyasındaki etkin inançlardan olan KUBABA -Karhuha tanrı çiftine yaptığı atıf, yine aynı kral dönemine tarihlenen ve Karkamış Krallığı ile yapılan antlaşma metnindeki (CTH 122.1.A =KUB 26.33 + KBo 13.255 IV 8) KUBABA-Karhuha tanrı çifti kaydıyla tescillenmiştir.

Demir Çağı Başlarında Anadolu'da Gelenekselleşen Tanrıça KUBABA ve Eşlikçi Tanrılar (LAMA/Karhuha ve Attis) Kültü

Anadolu Demir Çağı'na büyük bir merkezi otorite boşluğuyla giriş yapmıştır. Bu dönem görece bağımsız, küçük krallıkların yeni kurulmaya başladığı ya da varlıklarını korumaya çalışan yerel krallıkların siyasi panoramayı şekillendirdikleri bir süreci oluşturmuştur. Anadolu bu parçalı idari yapılanma ve göçler sonucunda bünyesinde farklı dilleri ve tapınım geleneklerini barındırmıştır. MÖ 1200 sonrası Anadolu'daki demografik çeşitliliğin Erken Demir Çağı özelindeki yansıması Hitit kültür kalıtının devamı niteliğinde gelişmiş, özellikle Karkamış ve yakın çevresi bu kalıtın devamlılığındaki etkin coğrafyayı oluşturmuştur. Bu coğrafyadan ulaşılan Anadolulu kayıtlar ise baskın inancın Hitit-Hurri eksenli devamlılığına ve yerel bazda ise koruyucu özellikleri devam eden Tanrıça KUBABA ve Tanrı Karhuha ya da az sayıdaki belgede geçen Tarhunza kültüyle şekillendiğine işaret etmiştir. Demir Çağı'nda Anadolu'da kullanılan neredeyse her yazı formunda adı kaydedilmiş olan Tanrıça KUBABA'nın tıpkı Hitit bayram töreni geleneğinde uygulandığı gibi heykelinin yüceltildiği (Karkamış A23) ve Karhuha ile anıldığı (Karkamış A13d) Hiyeroglif Luvice kayıtlara çoğunlukla Karkamış'tan ulaşılmıştır.³⁹

Orta Demir Çağı'na doğru özellikle antlaşma ya da vasallık yemini metinleri tarafların tanrıları huzurunda gerçekleştirilmesiyle hem dönem hem de coğrafya açısından baskın inançların tanımlanmasında başat kaynakları oluşturmuştur. Bu belgeler içerisinde Asurca kayıtlar önemli bir yer tutmuş; Asur Kralı II. Sargon'un Karkamış'a düzenlediği sefere ilişkin kayıt Karkamış'ta kral Pisisir'in sarayının tahrip edildiği ve tüm kıymetli eşyaların Asur'a götürüldüğü bilgisini içermiştir. Bu kayıttan Asur'a, Mezopotamyalı bir geleneğin icrasıyla tüm kutsal unsurların da taşındığı anlaşılmıştır (RINAP

³⁶ Wiseman, 1953: 100.

³⁷ Tanrıça KUBABA'nın Hitit geleneksel şenliklerine ilişkin kayıtlarda Adamma olarak ve diğer tanrı/tanrıçalarla birlikte geçiş örnekleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Dinçol, 1989: 4vd.; Wegner, 2002: 134-136/258; Yıldırım, 2016: 3vd.

³⁸ Haas, 1994: 406.

³⁹ Hawkins, 1980: 258; Hawkins, 2000; Hawkins, 2024.

109, 31-34). II. Sargon Asur'a Karkamış'ın sahibi Tanrıça KUBABA ve Tanrı Karhuha heykellerini götürmüş ve onlara çeşitli sunularda bulunduğunu belirtmiştir. Bu dönemde Gaziantep bölgesindeki Arami Krallık Sam'al ise yerel halk dili Luvice sözcüklerin sık kullanıldığı bir Aramca yazım geleneği (Sam'alca) ile bölge kültürüne katkı sunmuş, Tanrıça KUBABA için sunularda bulunduğu, kendi baş tanrıları Rakkab-El ile bir tutulduğu Aramca kayıtlarda (Ördekburnu Steli) yer almıştır.⁴⁰

Tanrıça KUBABA'nın Anadolu kuzeybatısında Mukişlerle başlayan, Frigce Kubebe ya da MÖ 500'lerden itibaren eşleştiği Tanrı Attis ile Kubeleya olarak devam edecek olan inanç yolculuğunda, tapınım ya da tanrı kudretleri bereket döngüsüne özgü kök mitle benzerliklerin korunduğunu ortaya çıkarmıştır. KUBABA/Kubeleya, tıpkı Sumer İnanna'sında olduğu gibi doğanın ve bereketin sahibi olarak kutsallaştırılırken, Attis ise Tanrı DUMUZİ/Tammuz gibi, belki Anadolu LAMA/Karhuha, bitkilerin/kırların koruyucu tanrısı olarak değerlendirilmiştir. Bu benzerliği destekleyen ve döngüsel bereket algısının devamlılığına işaret eden kayıt, Antik Yunan aktarımlarındaki Frigler'in tanrıların kışın uyuduğu, yazın ise uyandığına duyduğu inanış olmalıdır.⁴¹

Sonuç olarak Anadolu'daki inanç sistemi özellikle siyasi ve ticari gelişmelere koşut değişime uğramış, bu gelişmeleri olgunlaştıran, kökleşmesini sağlayan halklar ise hem geldikleri topraklardan hem de etkileşim halinde buldukları diğer halklar aracılığıyla, coğrafi ve siyasi yaşam alanlarına uygun bir inanç sentezi var etmişlerdir. Bu aşamada tanrıların daha kudretli ve işlevsel olmaları başat rol oynamış; Mezopotamya'daki siyasi iklime bağlı olarak öncelikle tanrı/tanrıçaların tanım ve tapınımına yönelik değişimler gözlenmiştir. Bu değişimlere erişimin temel kaynağı olan filolojik kayıtlar inancın şekillenmesindeki siyasi üstünlüğü ve geleneksel kimlik motiflerinin aktarımını sağlamış, mühür, heykel ve kabartmalar ise inanca ait değişimdeki algıyı zarif bir biçimde sunmuştur. Tüm bu kaynaklar da inanç olgusunun ana dinamiği olan tanrı/tanrıçalara atfedilmiş, ölümsüzlük dışında, tamamıyla antropomorfik gelişen şekilleniş sürecinin takibini olanaklı kılmıştır. Mezopotamya'da Sumerliler'in kent-devlet idari yapılanması dahi bu genellenmenin öncül örneğini sunmuş, kent koruyucu ya da baş tanrı/tanrıça olgusu bu idari yapılanmanın seyrine göre biçim değiştirmiştir. Güçlü bir Sumer kentinin tanrı/tanrıçası egemenlik kurulan birçok kentin panteonunda yükselmiştir. Ayrıca siyasi egemenliğin etkin kılındığı coğrafyada, erk sahibinin ele geçirdiği bölgedeki tanrı/tanrıça heykellerinin de taşınması geleneği, yine siyasetin inanç üzerindeki sosyo-kültürel etkinliğini açıklar niteliktedir. Çalışma konusunu oluşturan, Sumerli KUBABA'nın sınırlar aşarak Kuzeybatı Mezopotamya ve Anadolu'daki tapınımı ise öncelikle Sami göç öncesindeki Hurrili nüfusun bu tanrıçaya ilişkin algıyı koruyabildikleri ve kısmen yaşatabildiklerini düşündürmüştür. Mezopotamya dışında özellikle Hurri yaşam alanında tapınım gören tanrıça KUBABA için benzerliklerinin, Mezopotamya dışında, Sumerli İnanna ile yakınlığı dikkat çekmiş, Hitit İmparatorluk sürecinde ise Sumerli İnanna'nın yeniden Sami

⁴⁰ Lemaire- Sass, 2013: 57.

⁴¹ Detaylar için bkz. Gasparro. 1985: 54; Yıldırım. 2021: 409.

algıyla şekillendirildiği İstar ve Hurrili Şauşga eşdeğerliliğine dair izlere rastlanmıştır. Hitit İmparatorluk panteonunda eril özellikleriyle betimlenen tanrı LAMA ise Hititler'in güç kaybettiği süreçte, yine Hurrili baskın nüfusa ait coğrafyalarda Karhuha adıyla anılmış ve birçok kayıta KUBABA'nın eşlikçisi olarak kaydedilmiştir. Fırtına/Hava Tanrısı örneğinde de görüleceği üzere KUBABA ve LAMA/Karhuha da belli bir geleneğin özellikle Geç Hitit döneminde devamlılığını sağlamış, bu gelenek Orta ve Geç Demir Çağı'nda Anadolu'da ve ardından Batı'ya aktarılan Eskiçağ'ın sınırsız ve zamansız bir tapınımını oluşturmuştur. Bereket döngüsü çerçevesinde, diğer pek çok tanrı/tanrıçadan daha çok benzerliğin kurulduğu İnanna ve Dumuzi kök mitinin Anadolu'daki izdüşümlerinde KUBABA ve LAMA daha yakın örnekler olarak görülmüştür. Bire bir eşleşme ya da aynılıktan ziyade bu çalışmada otorite ve nüfusun inanç, dolayısıyla tanrı/tanrıçalar üzerindeki etkileri ele alınmış; coğrafya ve dönem ayırt etmeksizin siyasi erk ve demografik üstünlüğün tanrı/tanrıçaların idealizasyonundaki ana unsur olduğu gerçeği varılan en net sonuç olmuştur.

Kaynakça

- AKDOĞAN, R., 2020. Hititçe ile "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü"ndeki Benzer Kelimeler Üzerine III, *KUBABA* 31, ss. 7-22.
- ALP, S., 2002. *Hitit Çağında Anadolu. Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak-Ankara.
- ARCHI, A., 2009. "Orality, Direct Speech and Kumarbi Cycle", *AoF* 36/2, ss. 209-229.
- ASHER-GREVE J.M- Westenholz J.G., 2013. *Goddesses in Context*, Orbis Biblicus et Orientalis, 259-Vandenhoeck&Ruprecht.
- BECKMAN, G., 1995. "Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia", *Civilizations of the Ancient Near East*, (Eds). J. Sasson et al., Vol. I, ss. 529-43.
- BECKMAN, G., 1998. "İstar of Niniveh Reconsidered", *JCS* 50, ss. 1-10.
- BOTTÉRO, J.-Kramer, S.N., 2017. *Mezopotamya Mitolojisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- BRINKMAN, J. A., 1976. *A Catalogue of Cuneiform Sources Pertaining to Specific Monarchs of the Kassite Dynasty*. Materials and Studies for Kassite History 1. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.
- COLLINS, P., 1994. "The Sumerian Goddess Inanna (3400.2200 BC)", *The Institute of Archaeology* 5, ss. 103-118.
- ÇAĞIRAN, G.1990. "Mezopotamya'da Kutsal Evlilik", X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri IX-10/a, Ankara.

- De MARTINO, S., 2009. "Din ve Mitoloji", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 203-218.
- DİNÇOL, A. 1989. "Ein Hurro-Hethitisches Festrıtual (h)ıšuwaš" *Belleten* 53.206, ss. 1-49.
- EISEN, G., 1940. *Ancient oriental cylinder and other seals with a description of the collection of Mrs. William H. Moore*. The University Of Chicago Oriental Institute Publications, Illinois.
- ERBAŞI, S. F., 2013. *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü-Cenaze/ Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- FARBER, W., 1995. "Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia" *Civilizations of the Ancient Near East*, (eds) Jack M. Sasson, Scribner's, New York, ss. 1896-1909.
- FORRER, E., 1926. *Forschungen I/I*, Erknner bei Berlin, 1926-9.
- GASPARRO, S. G., 1985. *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden-Brill.
- GOETZE, A., 1969. "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3 rd Edition with Supplement, (eds) J. B. Pritchard, New Jersey, ss. 346-361.
- GRAYSON, A. K., 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley: Revivals.
- GÜNBATTI, C., 2014. *Harsamna Kralı Hurmeli'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HAAS, V., 1978. *Die Beschwörungsrituale der Allaitura(h)hi und verwandte Texte*, Hurritologische Studien II, AOAT 31, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- HAAS, V.-WEGNER, I., 1988. *Die Rituale der Beschwörerinnen SALŠU.GI*, Teil I: Die Texte, (ChS I/5), Roma.
- HAWKINS, J. D., 1980. "Kubaba. A. Philologisch", *RIA* 6, ss. 257-261.
- HAWKINS, J. D., 2000. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Walter de Gruyter, Berlin- 1999-2000.
- HAWKINS, J. D., 2024. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions III*, Walter de Gruyter, Berlin.
- HUTTER, M., 2017. *Kubaba in the Hittite Empire and the Consequences for her Expansion to Western Anatolia, Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday: 5. Rencontres d'archéologie de l'IFEA, Istanbul 21-22 novembre 2014* [online]. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes.
- KILIÇ, Y.-UNCU, E., 2011. "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar- Aphrodite Örneği)", *Journal of History Studies*, 3/1, ss. 183-201.
- KRAMER, S. N., 2002. *Sumer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

- LAROCHE, E., 2000. "Hurriler. Babil Dizgesinden Alıntı", *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, I. Cilt, (eds) Yves Bonnefoy: 456-458.
- LEMAIRE, A.- Sass, B., 2013."The Mortuary Stele with Sam'alian Inscription from Ördekburnu Near Zincirli." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* ss. 369: 57-62.
- MARCHESI, G., 2010. "The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia". (eds). M. G. Biga-M. Liverani, *ana turri gimilli: Studi dedicati al Padre Werner R. Mayer, S. J., da amici e allievi Vicino Oriente - Quaderno 5*; Roma, ss. 231-248.
- McMOHAN, G., 1991. *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- ÖKSE, A. T., 2006. "Eski Önasya'dan Günümüze Bahar bayramları ve Bereket Törenleri", *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, ss. 67-72.
- POPKO, M., 1995. *Religions of Asia Minor*, Warsaw.
- RODNEY, N. B., 1952. "Ishtar, the Lady of Battle", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 10/7, ss. 211-216.
- SCHMÖKEL, H., 1976. "Sumer Dini II", çev. Mehmet Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXI; ss. 367-390.
- ŞAHİN, H. A., 2021. "Asur Tic. Kol. Çağ'ında Anadolu'da Hurri Tanrıları ve Bayramları" (eds.) Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Anadolu'nun Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı, Değişim Yayınları-İstanbul*, ss. 197-224.
- TEIXIDOR, J., 1975. "Bulletin d'epigraphie semitique", *Syria* 52, ss. 198-276.
- WEGNER, I., 1995. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil I: Texte für IŠTARŠA(W)UŠKA*, Hebat und Weitere Gottheiten, ChS I/3-1.
- WEGNER, I., 2002. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil II: Texte für Tešsub*, Hebat und Weitere Gottheiten, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler I/3-2). Istituto di studi sulle civiltà dell'egeo e del vicino oriente, Rome.
- WIGGERMEN, F. A., 2011. "The Mesopotamian Pandemonium. A Provisional Census", *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 77/2, ss. 298-322.
- WISEMAN, D. J., 1953. *The Alalakh Tablets*, BIAA-Ankara.
- WISEMAN, D. J., 1960. "The Goddess Lama at Ur", *Iraq* 22/1, ss. 166 – 171.
- YILDIRIM, E., 2016. "Hitit Kaynaklarına Göre Mezopotamya İnanç Sistemlerinin Hurri Mitoloji Anlayışına Etkisi, *TAD*, C:35, S:59, ss.1-20.
- YILDIRIM, N., 2021. "Frig İnanç Sistemini Şekillendiren Ana Tanrıça "Matar Kubeleya" (eds.) Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Anadolu'nun Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı, Değişim Yayınları-İstanbul*, ss. 433-451.

- YILDIRIM, N., 2022. “Çivi Yazılı Kayıtlardan Antik Yunan Kaynaklarına Efsaneleşen Anadolu Kral Adı “Mita/Midas”. *BELLETEREN*, 86(306), ss. 469-498.
- YİĞİT, T., “Hitit Kaya Anıtlarında Dinsel İçerikli Motifler ve Siyasal Otorite”, (eds.) Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen, *Anadolu'nun Eskiçağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları-İstanbul, ss. 269-286.